

УДК 327.82 (38)

С. С. ШЕІН

м. Миколаїв

ОЛЬВІЯ ТА МАКЕДОНИЯ. СПІРНІ ПИТАННЯ СКІФСЬКОГО ПОХОДУ ЗОПІРІОНА У ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я

Стаття присвячена дослідженню дискусійній проблемі македонського походу одного з воєначальників Олександра – полководця Зопіріона, зокрема питання цілей, перебігу походу та місця Ольвії в планах Македонії. Автор здійснив спробу дослідити найпоширеніші версії та їх аргументацію на основі археологічних та писемних джерел, а також за результатом аналізу фактів по-новому висвітлити події Ольвійсько-Македонських відносин IV ст. до н. е.

Ключові слова: Олександр Македонський, Зопіріон, облога, Макробій, хора, Скіфія, Каллінік, Левка, борисфеніти, Кам'янське городище, соціальні зміни.

Цікавим і неоднозначним на сьогодні для більшості дослідників є один з моментів зовнішніх відносин Ольвії, а саме її роль як одного з найбільших полісів Північного Понта в планах Македонії в особі великого полководця Олександра під час його завойовницьких походів. Дискусії з приводу облоги міста одним з воєначальників Олександра – Зопіріоном – тривають досі. Основна проблема полягає в тому, чи було дружнім місто Македонській державі, чи разом з племенами скіфів, що розміщувалися поблизу з Ольвією, входило в плани захоплення полководця.

Аналіз відомостей різних джерел показує, що Олександр Македонський під час перебування в Центральній Азії виявляв пильну увагу до Північного Причорномор'я, причому в джерелах воно проявляється з часу отримання ним восени 331 р. звістки про загибель війська Зопіріона. Зважаючи на це немає підстав відривати похід Зопіріона від задумів Олександра – похід, без сумніву, був задуманий самим царем, про що свідчить перш за все велика чисельність війська, що відправлялася в Скіфію: цей тридцятитисячний корпус трохи поступався армії, з якою цар переправився через Гелеспонт, так що цей захід не міг не бути санкціонований Олександром.

Намісник Фракії скрупульозно виконував план, який розробила рада гейтарів – генеральний штаб Великого походу. Згідно бойового розрахунку Зопіріон повинен був оперативно розгромити скіфів і разом з армією рухатися степом на схід. Військо мало обігнути

Каспійське море і, вийшовши до кордонів Середньої Азії, напасти з тилу на племена массагетів, що жили на північ від Амудар'ї. У свою чергу, сам Олександр зі своєю армією до цього часу підходив з Передньої Азії в Бактрію і Согдіану, щоб напасти на массагетів з півдня. Таким чином, планувалося затиснути кочівників в лещата з двох сторін і знищити їх. Після завершення першого етапу кампанії війська Зопіріона мали влитися до складу армії Олександра, поповнивши її чисельність. Виконати цей авантюристичний план міг, напевно, тільки сам Олександр Македонський. «Штабному офіцерові» Зопіріону реалізація такої грандіозної задачі виявилася не під силу.

Дослідимо свідчення древніх істориків щодо походу Зопіріона та розглянемо різне трактування цих свідчень дослідниками даної проблеми. Основні дані про скіфський похід 331 р. до н. е. надає повідомлення Макробія про результати походу Зопіріона в Скіфію: «При нападі Зопіріона борисфеніти, звільнивши рабів і наділивши громадянськими правами чужинців, а також переглянувши боргові списки, зуміли вистояти проти ворога». Ще на зорі вивчення історії Ольвії це свідчення було зіставлене з нотатками Юстина, епітоматора втраченої історії Помпея Трога, сучасника Августа, і Курція Руфа, автора історії Олександра Македонського, складеної в середині I ст. н. е. [1]. Обидва автори повідомляють, що Зопіріон, воєначальник Олександра, загинув під час війни проти скіфів чи гетів.

Значення подій, згаданих у короткій історичній довідці Макробія, було усвідомлено В. В. Латишевим, що угледів в них поворотний пункт всієї Ольвійської історії, оцінений їм негативно. «Перший удар процвітання Ольвії, – писав він, – був, по всій вірогідності, нанесений облогою Зопіріона», яка виявилася «однією з перших ланок довгого ланцюга лих, які обплутали колись багату та щасливу Ольвію»; адже навіть, «щоб відбитися від Зопіріона», знадобилися «надзвичайні та вкрай ганебні для держави заходи».

Цитовані слова писалися, втім, до початку систематичних розкопок міста і його округи, які принесли з собою масу нових археологічних, епіграфічних і нумізматичних матеріалів, що дозволили змінити історичну концепцію Латишева. За всіма наявними в даний час даними, в перші десятиліття після так званої «Зопіріонової облоги» спостерігається не занепад, а, навпаки, розквіт Ольвії, що збігається з гігантськими соціальними, економічними та політичними змінами, що відбулися в стародавньому світі, що вступив у нову епоху своєї історії – елліністичну. Виняткова важливість цієї події для подальшого розвитку Ольвійського полісу спонукає нас перш за все спробувати з'ясувати ступінь достовірності свідчення Макробія.

Макробій привертав вписані їм з джерел відомості, підпорядковувавши їх своїм цілям. Однак звертає на себе увагу та обставина, що у відповідності з цими цілями, автор говорить виключно про рабів і вільновідпущеників. Тільки у випадку з Зопіріоном він наводить ще два факти, ніяк з цим не пов'язані: наділення поліцією і погашення боргів. Це дозволяє припускати, що тут Макробій сумлінно цитує виписку з свого джерела цілком, не змінюючи її структури. А це, в свою чергу, зміцнює нашу довіру до достовірності відомостей і самого джерела Макробія.

Дуже привабливе припущення про джерело Макробія висловив Д. Ашер. Він вважає, що дане свідчення походить до Біона Борисфеніта, батьком якого був вільновідпущеник, знову звернений в рабство за обман відкупників торговельних зборів – телонів. Час життя Біона, відомого ольвійського філософа (нар. близько 325 р. до н. е.), цілком дозволяє припусти-

ти, що його батько був відпущений на волю під час вторгнення військ Зопіріона [2].

З цього випливає ще одне важливе питання, яке цікавило багатьох дослідників, що стосується з'ясування факту належності борисфенітів. Зазвичай під борисфенітами даного свідчення розуміються жителів Ольвії, неодноразово позначені таким етноном у Геродота і наступних авторів. Хоча той же Геродот називає борисфенітами і скіфів. Що живуть в районі Борисфену. Однак ототожненню борисфенітів з жителями Ольвії можна знайти як ряд доказів, так і заперечень. Стосовно заперечень можна привести той факт, що, по-перше, дуже сумнівною є вірогідність відбиття тридцятитисячної армії невеликим містом, яким була Ольвія IV ст. до н. е. з протяжністю оборонної стіни близько 2,5 км. Приміром, набагато більш сильний Перинф ледь витримав облогу 30-тисячного війська Філіпа тільки з допомогою військових загонів, флотів, зброї, грошей і продовольства Візантія, Хіуса, Родоса, Коса і Персії [3]. Ольвія ж, якщо повідомлення Макробія про облогу Зопіріона пов'язувати з цим містом, обійшлася мобілізацією внутрішніх ресурсів, які не могли бути значними. Число то воїнів, не перевищувало 300–400 чоловік. Крім того, Зопіріон мав флот, а прилегла до лиману поздовжня частина ольвійського городища не мала суцільної оборонної лінії [4], що зводить нанівець шанси міста в боротьбі з ним. Про допомогу ж з боку інших сусідніх міст чи, наприклад, скіфів, від протекторату яких Ольвія нещодавно звільнилася (якщо і припустити їхню військову допомогу місту), історичних згадок, як і археологічних джерел, немає. По-друге, 30-тисячне військо не могло не залишити руйнувань і згарищ на городищі і хорі Ольвії. Якщо припустити, що борисфеніти з усім своїм військом зустрілися з армією Зопіріона десь поза міста і розбили її, то це знову виглядатиме неймовірним. Тому, якщо відносити повідомлення Макробія до якогось міста, слід прийняти його повідомлення як факт осади чи штурму [5].

Однак слідів руйнувань міста немає, так що археологи, для яких так звана облога Ольвії Зопіріоном завжди була аксіомою, пов'язували з нею не стільки руйнування, скільки

радикальну перебудову міста в кінці IV – початку III ст. до н. е. [6]. Однак ці приклади не виявляються наслідком облоги Зопіріонова війська. Так, в загальному нарисі історії Ольвії Л. М. Славін писав: «... перемога над Зопіріоном дісталася Ольвії дорогою ціною: розкопки виявили картину значного руйнування міста наприкінці IV ст. до н. е.; багато споруд – громадських будівель, великих житлових будинків перестає в цей час існувати». Якщо ж ми познайомимося із звітами Л. М. Славіна про розкопки, то з'ясовується, що знесення цих будівель, як правило, пов'язано з їх перебудовою в кінці IV–III ст., часто корінною. Особливо важливо підкреслити відсутність будь-яких слідів згарищ, що мали б супроводжувати ці руйнування, що вказує на будівельний, а не якийсь інший характер цих руйнувань, і наявні декілька прикладів згорілих в IV ст. будівель цілком можуть бути віднесені до звичайних побутових пожеж [7].

Зв'язок облоги Зопіріона і так званого руйнування, а точніше перебудови в Ольвії в IV ст., що мало місце в літературі, настільки хиткий, що пропонувалося і інше їх пояснення. Є. І. Леві, зазначивши, що близько останньої чверті IV ст. на агорі руйнуються храм і вівтар біля нього, гине громадська будівля і засипається гідротехнічна система, визнала це можливим результатом не облоги Зопіріона, який не ввійшов в місто, а внутрішньої боротьби [8]. Якщо прийняти факт внутрішньої соціальної боротьби, яка, скоріш за все і мала місце під час приходу в регіон македонських військ, все ж важко уявити собі таку внутрішню боротьбу, в ході якої сторони вдавалися до таких аргументів, як руйнування храму і засипка водопроводу. Більш вірогідніше, що знесення ольвійських будівель і засипка гідротехнічної системи були зобов'язані переплануванням агори в кінці IV–III ст. до н. е.

Отже, на городищі Ольвії немає яких-небудь серйозних слідів облоги. Так звані руйнування будівель були результатом докорінної реконструкції, міської забудови у другій половині IV–II ст. Для перепланування поверхні городища застарілі споруди розбирались і денна поверхня вирівнювалася за допомогою підсипання лесу. Ці роботи були розпочаті в другій половині IV ст. на Темено-

сі. Одним з наочних прикладів того, що «руйнування» носили будівельний характер, є гімнасій V–IV ст., який, за словами самої Є. І. Леві, «при реконструкції агори був майже повністю зруйнований» [9, 90].

Якщо звернутися до хори Ольвії, то можна відзначити спроби дослідників пов'язати з навалюю Зопіріона руйнування на деяких сільських поселеннях Ольвії [10], однак вони недостатньо документовані і викликають сумніви. Я. В. Доманський пояснює відсутність руйнувань тим, що ворог прагнув пограбувати хору, а не зруйнувати її, що представляється стосовно конкретного випадку більш припущенням, ніж доказом [11]. Занапад хори, скоріше всього, – наслідок можливого нашестя кочових племен на Ольвію в останній чверті IV ст. до н. е. або ж консолідація жителів хори в самій Ольвії по причині такої військової загрози.

У цілому відсутність яскраво виражених руйнувань на городищі і поселеннях хори, які за часом і своїм характером могли б бути пов'язані з навалюю Зопіріона, виразно свідчить, що ніякої облоги Ольвії в дійсності не було. Ю. Г. Виноградовим була зроблена спроба ототожнити звістку Макробія про проведення касації боргів борисфенітами з відновленим текстом в ольвійському декреті на честь Каллініка, що могло б підтвердити тотожність борисфенитів Макробія з ольвіополітами. Декрет на честь Каллініка, сина Евксена, складався з трьох фрагментів. Дослідник відносить його видання незадовго після зняття Зопіріонової облоги, що, на його думку, підтверджується не тільки палеографічними аналізом, але і рядом нумізматичних та історичних міркувань. Наведемо текст відновленої псефізми: «(Рада і народ постановили, архонти і) колегія Семи запропонували: оскільки Каллінік, (син Евксена, будучи чоловіком прекрасним і добрим, постійно) творить народу найкраще ... місту при роздачі робіт (?) ... і його доходи (збільшив) ... (Коли ж небезпека [?]) З'явилася (винуватицею) того, що повергла народ (в розбрат [?], він, не боячись ніякої) перешкоди, (не ставлячи понад усе) особисті симпатії і спішно приклав (зусилля призвести) до згоди (сторони, що вчинили тяжби) в місті, вніс

пропозицію (про скасування боргів; та народ нагородив його за свій (порятунок [або: умиротворення]) грошовою сумою і статуєю і не тільки скасував податкове обкладання, (яким) причинявся збиток (всім), але і зменшив чеканку мідної монети згідно з розрахунком. (Щоб і) інші ревніше радили і творили (якнайкраще), знаючи, що кожен одержить від народу почесність і нагороду, гідну їх благодіянням, та постановить народ: вихвалити Каллініка, сина Євксена, за його доблесть і благодіяння для народу, і нехай він буде нагороджений тисячею золотих і статуєю, а про нагородження звістити на Діонісії в театрі. Народ присвятив Зевсу Спасителю».

Детальне дослідження документа дозволяє обмежитися короткими висновками. Перерахування заслуг Каллініка відкриває акція по розподілу якихось робіт між підрядниками, завдяки якій були, по всій видимості, збільшені доходи полісу. Далі мова йде про соціальні заворушення серед демосу, які Каллініком були приведені до громадянського примирення шляхом касації боргів, оскільки саме боргова проблема склала основну причину тяжкої ситуації. Великий інтерес представляє останній факт мотивування, згідно з яким за свої діяння на благо і умиротворення народу Каллінік був нагороджений за цією постановою величезною грошовою сумою в 1000 золотих і постановкою бронзової статуї на посвяту Зевсу Сотеру, що в сукупності не може не вказувати на порятунок Ольвійського полісу від якоїсь надзвичайної небезпеки, але чи то військової зовнішньої, чи соціальної внутрішньої, однозначної відповіді декрет не надає. Та Ю. Г. Виноградов впевнено зазначає, що оскільки єдиною близькою за часом документу подією, яка поставили під загрозу свободу і незалежність Ольвії, була облога її Зопіріоном, то саме завдяки цьому надзвичайному заходу було досягнуто одностайності жителів поліса, мобілізовані всі сили на оборону і тим самим врятована від македонського завоювання сама міська громада [12].

Не можна, однак, не сказати, що окремі моменти декрету на честь Каллініка і заснована на ньому історична реконструкція прихильників облоги зустріли і критичний скеп-

сис. Величезний авторитет найбільшого епіграфістів Луї Робера змушує поставитися до висловленої критики з самою пильною увагою і повагою. Не заперечуючи запропоноване датування, Л. Робер вважає, однак, що ніде – ні в збереженій, ні у відновленій частині документу – немає вказівки на військові дії, а тому, всі соціальні зміни, які повідомляються декретом, могли статися і поза військової ситуації. Л. Робер у вкрай ймовірній формі схильний бачити в фінансовій діяльності Каллініка віддачу на відкуп робіт з будівництва стін і башт і ще більш обережно припускає, що сам шанований громадянин взяв на себе велику частину або навіть всі витрати по фортифікації, які йому потім були компенсовані демосом виплатою 1000 золотих. Та Ю. Г. Виноградов заперечив на це припущення тим, що вказував на факт стінобудівництва (яскравий приклад тому Протогеновський декрет), яке часто робилося перед обличчям військової загрози.

З критикою трактування декрету, як і зв'язку його з облогою Зопіріона, виступив Яйленко В. П., який намагався по-своєму подати як реконструкцію видавцями вузлових положень декрету, так і витікаючу з неї історичну інтерпретацію [13]. Виразувавши дату Каллінікова декрету – друга чверть III ст. до н. е. – Яйленко пропонує наступну реконструкцію подій [14]. Під час походу Зопіріона і перебування біля міста, в Ольвії верх взяли радикальні елементи, які обклали заможних громадян великими податками. Надалі олігархи намагалися повернути позиції в боротьбі з «радикалами» – одну зі спалахів розбіжностей залагодив Каллінік, що належав тоді до помірних; але «в подальшому його позиція, можливо, змістилася у бік олігархії, якщо запропонувати, що він скасував податки на заможних».

Ю. Г. Виноградов стверджував, що ряд міркувань історичного та нумізматичного порядку змушує віднести видання декрету на честь Каллініка до 325–320 рр. невдовзі після зняття облоги Зопіріона 331 р. Що ж стосується причин і цілей соціальних реформ часу облоги, то в одній з них – проведеної Каллініком касації боргів – видно не просто превентивну міру, а, як прямо заявляє декрет в його

честь, наслідок вибуху соціального конфлікту. Хоча друге зовсім не виключає, але лише доповнює перше. Причини спалаху соціальних заворушень зріли, мабуть, в середині ольвійського суспільства давно, і поява Зопіріона поблизу Ольвії послужила лише катализатором їх вибуху. В якості конкретних стимулів, які породили конфлікт, можна, за словами Виноградова, вважати підтверджене археологічно спустошення сільськогосподарської території, що викликало економічну кризу і позбавляло незаможних основного джерела доходів. У підсумку міська влада була змушена ввести надзвичайний військовий податок, скасування якого безумовно полегшувала становище передусім міської бідноти, а тому не може бути розцінена інакше, як важливе демократичне перетворення.

У 1841 р. на о. Левка було виявлено ще один цікавий пам'ятник. Це постанова, вирізана, як і псефізма на честь Каллініка, на торцевій стороні прямокутного постаменту статуї, яка, судячи по габаритах бази і розташуванню слідів кріплення на верхній її межі, являла собою скульптуру вершника на спокійно крокуючому коні. Палеографічні особливості шрифту не дають сумніватися в тому, що напис, який відноситься до 20–30-м рокам IV ст. до н. е., виявляється повністю синхронним декрету на честь Каллініка [15]. Пам'ятник у 1887 р. був перевезений до Бухаресту, де і зберігається в даний час в Національному музеї старожитностей. Переклад його тексту з урахуванням доповнень виглядає так: «... в Ольвіополь (?) ... і захопили (священний острів) для грабежу еллінів перебив, і тих, що були з ними, вигнав з острова, і прибувши в місто [тобто в Ольвію], зробив багато важливих послуг народів ольвіополітів, і за це народ за життя вшанував його подарунком, і після смерті поховав на громадський рахунок. Постановляє народ ольвіополітів, (поставити) йому статую, щоб і діяння (його) залишалися в пам'яті, і місто (зробив) очевидним еллінам, що він і про острів має велике (піклування) по заповідям отців, і тих, хто служить йому [тобто острову] і живих шанує і померлим відплачує гідну (подяку).

На жаль, ім'я шанованої особи в написі не дійшло, однак мотивування його нагоро-

дження збереглася досить докладно, хоча і не зовсім повно. Зміст її зводиться до наступного. Нагороджуваний – по всій вірогідності, ольвіополіт – знищив нападників, що «захопили священний острів для грабежу еллінів [16], і тих, хто був з ними, вигнав з острова». Очищення Левки було короткочасною акцією шанованою особою, після неї він повернувся в Ольвію і там зробив багато великої користі народів ольвіополітів. Крім того, до відправлення на Левку він зробив, можливо, ще якісь справи в самій Ольвії. З декрету ми дізнаємося, що за всі ці благодіяння невідомий ще за життя був нагороджений, а після смерті, яка настала, ймовірно, не відразу після повернення в рідне місто, був похований за громадський рахунок.

Тепер доречно поставити одне дуже важливе питання: коли ж могла скластися така ситуація, при якій загарбникам (яким саме – свідчень немає) вдалося захопити священний острів Ахілла? Ю. Г. Виноградов стверджував, що ці події пов'язані з приходом на територію Північного Понту військ Зопіріона, як головної причини захоплення Левки. Дослідник вважав, що військовий флот Ольвії повинен був забезпечити охорону водних кордонів полісу з метою нейтралізувати дії флоту Зопіріона. Малоімовірно, щоб Зопіріон не мав взагалі ніякого флотом. Рухаючись по суші, він повинен був все ж мати кораблі, хоча б для зв'язку з Фракією і Грецією. Скориставшись сприятливою ситуацією, «морські розбійники» захопили Левку, що залишилася практично без нагляду, з метою розграбування тамтешнього святилища і використання острова в якості опорної бази для піратських нальотів на грецькі торгові судна, пропливали повз острова. Як тільки ольвіополіти ліквідували за допомогою Каллініка соціальний конфлікт і в чималому ступені завдяки цьому зуміли відстояти незалежність своєї батьківщини від македонського завойовника, вони повинні були першою справою кинутися визволяти святиню, відправивши на острів Ахілла експедицію військових кораблів на чолі з не відомою нам особою. Не виключено, що ним міг бути той же Каллінік, однак відсутність будь-якої опори в джерелах робить цю гіпотезу голою здогадкою, як і те, що ольвій-

ський флот міг протистояти (якщо дійсно припустити це протистояння) флоту Зопіріона, який легко міг штурмувати місто зі сторони лиману. Також надаючи «піратам» привілеї у захопленні Левки Виноградов навіть не припускає, що в разі планування захоплення Ольвії Зопіріон логічніше сам би захопив і зруйнував святилище на острові. І крихітний гарнізон Левки (якщо він дійсно був), вже точно не зміг би завадити полководцю. Скоріше за все Ольвія на деякий час відволіклася від повноцінного захисту острова у зв'язку із внутрішньою суспільною боротьбою, або ж надала військову допомогу Зопіріону, послабивши при цьому захист своїх західних морських рубежів. Тому острів і вдалося захопити розбійницьким племенам.

Після нормалізації ситуації в місті ольвіополіт з успіхом виконав доручення: частиною перебивши, частиною вигнавши загарбників, він врятував тим самим еллінське святилище від повного розгрому і по звершенні цього повернувся до Ольвії, де прославив себе якимись великими діями. Після деякого часу він помер і за всі свої минулі заслуги перед полісом був похований на громадський рахунок і удостоєний статуї на Левку. Тому можна сказати, що декрет вносить нову деталь у події тих часів.

Про відсутність військової конфронтації між Македонією і Ольвією підтверджує повідомлення Амміана Марцелліна про присвячення Олександру Македонському вівтаря, розташованого на нижньому Дніпрі в Гілеї, спорудження якого природно пов'язувати з появою тут Зопіріона. Із слів Макробія маємо наступне: «в його (Борисфена) лісистих межах лежить місто Борисфен, Кефалонес і вівтарі, присвячені Олександру Великому і Цезарю Августу». Згадані вівтарі локалізуються в Гілеї (вище за течією берега Дніпра території безлісні). Гілея була священною зоною Ольвії. Спорудження вівтаря в сакральній зоні Ольвії саме по собі виключає ворожість дій ольвіополітів і Зопіріона один проти одного. Зрозуміло, що у випадку війни з Зопіріоном у ольвіополітів були б усі підстави зруйнувати споруджений ворогом вівтар. Цього протиріччя не помітив Л. А. Єльницький, який, з одного боку зв'язував спорудження вівтаря з

походом Зопіріона, а з іншого – відстоював версію про облогу їм Ольвії [17].

Яйленко В. П., який досліджував проблему походу Зопіріона, схильний вважати, що обложеним полководцем містом була не Ольвія, а велике скіфське городище – Кам'янське, що розташовувалось в цьому ж регіоні. Дослідимо факти, які можна було б навести на доказ цієї гіпотези.

Як згадувалося вище, у повідомленні Геродота борисфенітами називалися також скіфи, що жили уздовж нижньої і середньої течії Борисфена на його лівобережжі. Ці скіфи – георгої, займали простір на північ від Гілеї, а на схід від Борисфена – до Пантікапея (верхів'я Конки). Скіфів-борисфенитів згадує також Пліній і Менандр. Стефан Візантійський, говорячи про етнікон ольвіополітів «борисфеніти», зазначає, що він виник не від назви міста, а від назви річки. Це означає потенційну можливість назвати борисфенітами жителів будь-яких міст, що лежать на Дніпрі (Борисфені).

За даними тераси над Конкою, площею в 32 га, це найбільше скіфське городище, рівне по території поселенням лісостепової Скіфії Немирівському і Пастирському і поступається тільки Вельському на Ворсклі. Акрополь Кам'янського городища, крім природної укріпленості, був зобнесений валом, верхня частина якого зміцнена сирцевою кладкою. Поселення існувало з кінця V ст. по III ст. до н. е. Ремісничче виробництво зосереджене в нижньому місті, на акрополі його не було. За висновком Б. Н. Гракова, саме на акрополі мешкала знать, а на кучугурах – трудовий люд. В цілому Кам'янка постає як найбільший міський центр скіфів-борисфенитів. Типологічно її, як і інші скіфські городища Нижнього Дніпра, можна віднести до міст кочівників, порівнянним зі степовими хозарськими або поволзькими золотоординськими городищами [18]. Останні також склалися з укріпленої частини (арк) та торгово-ремісничі (рабат). Виникали вони із поселень кочової знаті – зимових резиденцій, і належали окремим сім'ям [19]. Городища кочівників – результат третьої стадії кочування, що характеризується седентаризаційними процесами. В районі нижньодніпровських скіфських

городищ зосереджена основна кількість курганів скіфської знаті. Зокрема, поблизу Кам'янського городища знаходяться багатющі кургани Чортотлик, Солоха, Козел, Леміш та ін., які можна пов'язувати з мешканцями його акрополя. В курганах виявлені, за спостереженням Б. Н. Гракова, ті ж групи амфорної тари, що і на городищі.

Також дослідник говорить про можливий зв'язок згадки Макробія саме з Кам'янським городищем. Рівень соціальних відносин у скіфських містах, на його думку, в принципі не суперечить можливості проведення там соціальних заходів, згаданих Макробієм, і це робить в певній мірі допустимим припущення про те, що в його замітці про відбиття борисфенітами війська Зопіріона маються на увазі скіфи-борисфеніти нижнього Подніпров'я. Яйленко В. П. правий в тому, що театр військових дій і сам похід Зопіріона був спрямований проти скіфів-борисфенитів, а також проти ще однієї панівної сили в цьому регіоні – агафірсів, поховання знаті яких концентрувалися в районі скіфських міст нижнього Подніпров'я. На просування Зопіріона в низзя Дніпровського Лівобережжя до західної Меотіди може вказувати і пізня традиція, яка приписує похід сюди Олександра Македонського. Латинська версія Валерія Псевдо-Каллісфеновго «Життя Олександра» дає наступні повідомлення: Олександр «направив шлях до Евксина і підкорив собі всі міста його узбережжя. Зробивши потім встановлене жертвоприношення кінного Нептуну, він рушив до Меотійського озера, досить суворого і малодоступного внаслідок холоду ». У цьому оповіданні помітна історична рецепція: повідомлення про жертвоприношення кінного Нептуну є парафразою відомого анекдоту про хитрість батька Олександра Філіпа, за допомогою якої він хотів обдурити Атея і пройти в Добруджу нібито для спорудження по обітниці статуї Геракла біля гирла Істра. Також і похід Олександрова полководця Зопіріона на Скіфію був приписаний цій пізнішій традиції самому Олександру, але в обох випадках, як видно, локалізація місця дії досить історична.

Нарешті, акцентуємо увагу на тому, що у повідомленні Помпея Трога про похід Зопі-

ріона – основному джерелі про цю подію – йдеться про війну саме зі скіфами, а не грецьким містом: «Залишений Олександром Македонським на посаді намісника Понта Зопіріон, який вважав, що він буде бездіяльним, якщо сам нічого не зробить, зібрав тридцятитисячне військо і розпочав війну зі скіфами, але загинув з усім військом, зазнавши покарання за необдуману розпочату війну з невинним народом».

По-видимому, Ольвія і Боспор сприяли Зопіріону у його військових діях. Сам похід війська Зопіріона, скоріше за все, був задуманий (у всякому разі, санкціонований) Олександром. Ця експедиція була викликана загрозою Нижньодунайським володінням Македонії зі сторони місцевих племен, з метою викорінення яких македонський воєначальник набрав багатотисячне військо, можливо, заручився підтримкою Боспору та Ольвії і вторгся в серцевину скіфської землі, ймовірно, в тил скіфам, які кочували між Дніпром і Дунаєм. Хід кампанії до облоги міста борисфенитів невідомий. Невдала спроба взяти його не означає програшу Зопіріона в скіфській кампанії і загибелі всього війська. Результат військових дій визначається тією обставиною, що спорудження в Гілеї вівтаря Олександра Македонського уособлювало перемогу його зброї в Скіфії. Це пояснюється розповіддю Аріана про спорудження Олександром дванадцяти вівтарів на річці Гіфасі в Індії по завершенню індійської кампанії «як знак подяки богам, що привели його до стількох перемог і як пам'ять про його подвиги».

Але очевидно, що вона була відносною – Зопіріон не досяг успіху у взятті міста борисфенитів, внаслідок чого спорудив вівтар не в землі супротивника, а в сакральній Ольвійській хорі. Полководець посадив своє військо на кораблі, про що свідчить згадка в пролозі XII книги «Історії» Трога: «Зопіріон загинув з військом на морі». Доречно згадати у зв'язку з цією обставиною, що і Олександр планував саме морську експедицію в Понт і Меотиду проти скіфів. Та доля флоту з військом Зопіріона була плачевною. Він загинув біля узбережжя в районі Буджацького степу, що впливає з повідомлення Курцій Руфа: «Під час походу на гетів намісник Фракії Зопіріон був

погублений з усім військом раптовою бурею та грозою». Для перевезення 30 тис. солдат Зопіріону необхідно було мати флот більш ніж в сотню судів. Такий флот Зопіріон міг набрати за допомогою мобілізації кораблів грецьких міст Західного Понту, підвладних йому як стратегу Понту і Фракії. Позиція грецьких міст даного регіону щодо Олександра Македонського в період його правління, як здається, була лояльною. Такий висновок може служити непрямою вказівкою лояльності і Ольвії стосовно Олександра, а також Зопіріона в силу її тісних економічних і політичних зв'язків з західнопонтийськими містами.

Ймовірно, Зопіріон мав намір висадитися на буджацькому узбережжі (тут знаходилися прибережні міста Кремніск і Еполій, Страбон згадує тут гавань) для походу на гетів, але буря потопила флот. Пам'ятники гетів IV ст. до н.е. зосереджені в межиріччі Прута і Серета, що припускає курс флоту на буджацьке узбережжя. Буря такої сили більш характерна для осіннього часу, з чим узгоджується та обставина, що Олександр отримав звістку про загибель армії Зопіріона після битви при Гавгамелах (вересень-жовтень 331 р.). Це дозволяє думати, що похід розпочався влітку, але невдача з облогою міста борисфенітів затигла кампанію до початку осені. Відомі багато випадків загибелі військ в штормовому морі. Наприклад, у Афона буря погубила 300 кораблів з 20 тис. матросів і солдат перського війська. Буря у аттичного узбережжя погубила більшу частину кораблів і людей великого флоту Деметрія.

Загибель війська Зопіріона була настільки відчутною втратою Македонії, що викликала відокремлення всієї Фракії від неї. Саме внаслідок загибелі війська Зопіріона, як ми зазначали вище, Олександр задумав похід у Скіфію з Бактрії. Він не відбувся, як не був здійснений і план вторгнення у Скіфію через Каспійське море, на яке для розвідки споряджалася експедиція Геракліда. Можна сказати, що в Північному Причорномор'ї Олександр Македонський не добився яких-небудь істотних успіхів, крім спорудження вівтарів в його честь у Борисфена і Танаїса. Тому Помпей Трог з повною підставою міг затверджувати, що підкорити скіфів вдалося тільки Мітрідату Євпатору.

З усіх наведених історичних фактів можна зробити висновок про те, що дійсно Зопіріон був під стінами Ольвії, але тільки не в плані загарбника. В повній мірі можливо, Ольвія сприяла Зопіріону в плані продовольства і, не виключено, внутрішніми мобілізаційними ресурсами, виступивши в якості плацдарму для його воєнних дій. Основною метою Зопіріона було підкорення скіфів, що панували в цьому регіоні, до центру зосередження яких він і прямував. У зв'язку з неспокійною обстановкою у Північному Причорномор'ї, яка виникла з приходом військ Зопіріона та складна політична ситуація в самій Ольвії, в полісі відбуваються значні політичні та економічні зміни під впливом перебування македонського воєначальника і були пов'язані з ім'ям Каллініка. Ольвійська хора – дзеркало економіки поліса – переживає в цей час момент свого небувалого розквіту: розкопками і розвідками зареєстровані перебудова і збільшення площі старих поселень дозопіріоновського періоду, виникнення численних нових поселень, поява перших ольвійських садиб [20]. Нарешті, саме на ці роки припадає Ольвійська грошова реформа, серед заходів якої найбільш важливий перший в історії Ольвії випуск золота. І нарешті, розкопками повоєнних років твердо встановлено, що на перші десятиліття після походу Зопіріона припадають корінні перетворення архітектурного вигляду самого міста Ольвії.

Отже, можна прийти до висновку про те, що під впливом соціальних хвилювань, що розігралися в Ольвії під час перебування в регіоні військ македонського полководця Зопіріона, відбувся політичний переворот, який привів до влади радикальних демократів на чолі з Каллініком, сином Євксена, який провів у життя ряд реформ. Зміна державного устрою спричинила за собою оновлення майже всіх сфер життя суспільства: внутрішньо-і зовнішньополітичної, релігійної, економічної, архітектурно-містобудівельної. Таким чином, не настільки вже далекий був від істини Фармаковський, який висловив тезу про «форму революції», яка говорить на користь корінного перелому в житті Ольвії, що надовго врізався в пам'ять її жителів.

Список використаних джерел

1. Зельин К. К. Основные черты исторической концепции Помпея Трога // ВДИ. — 1948. — № 4. — С. 208.
2. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. : историко-эпиграфическое исследование. — М. : Наука, 1989. — С. 153.
3. Невская В. П. Византий в классическую и эллинистическую эпохи. — М. : Академия наук СССР, 1953. — С. 117–118.
4. Крижицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. — К. : Наукова думка, 1984. — С. 61.
5. Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М. : Наука, 1990. — 250 с.
6. Славин Л. М. Раскопки западной части ольвийской агоры // Ольвия. Теменос и агора. — Л. — М., 1964. — С. 192.
7. Лейпунская Н. А. Жилой район Ольвии к юго-западу от агоры // Ольвия и ее округа. — К. : Наукова думка. — С. 37.
8. Леви Е. И. Ольвийская агора // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. — М. ; Л., 1956. — С. 112.
9. Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи Эллинизма. — Л. : Наука, 1985. — 152 с.
10. Рубан В. В. О датировке поселения Козырка II // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 78.
11. Доманский Я. В. Ольвия и Скифия в раннеэллинистическое время // Причерноморье в эпоху эллинизма. — Тбилиси, 1985. — С. 236–237.
12. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. : историко-эпиграфическое исследование. — М. : Наука, 1989. — С. 158.
13. Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. — № 31. — М., 1985. — С. 205–215.
14. Яйленко В. П. Вказ. праця. — С. 214.
15. Виноградов Ю. Г. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимость драгоценных металлов на Понте в IV в. До н. э. / Ю. Г. Виноградов, П. О. Карышковский // ВДИ. — 1976. — № 4. — С. 25.
16. Брашинский И. Б. Понтийское пиратство // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 130.
17. Ельницкий Л. А. Знания древних о северных странах. — М. : Гос. изд-во географической литературы, 1961. — С. 106.
18. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтовомаяцкая культура. — М. : Наука, 1967. — С. 44.
19. Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиск исторических закономерностей. — М. : Наука, 1982. — С. 77.
20. Рубан В. В. Из истории приольвийских поселений правобережья Бугского лимана. IV–III вв. до н. э. // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К. : Наукова думка, 1978. — С. 27.

S. SHEYIN

Mykolaiv

OLBIA AND MACEDONIA. CONTROVERSIAL ISSUES SCYTHIAN CAMPAIGN ZOPIRIONA ON THE BLACK SEA

The article deals with controversial issues Macedonian campaign of one of the generals of Alexander – Zopiriona commander, in particular the Millennium, and the course of the campaign site of Olbia in the plans of Macedonia. The author has attempted to explore the common version of their arguments on the basis of archaeological and written sources, as well as on the analysis of the facts in a new way to cover the events Olbia-Macedonian relations IV. BC

Keywords: Alexander the Great, Zopirion, siege, Macrobius, choir, Scythia, Kallinikos, Lev, borisfenity, Kamensky mound, social changes.

С. С. ШЕИН

г. Николаев

ОЛЬВИЯ И МАКЕДОНИЯ. СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ СКИФСКОГО ПОХОДА ЗОПИРИОНА В СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Статья посвящена исследованию дискуссионной проблемы македонского похода одного из военачальников Александра – полководца Зопириона, в частности вопросы целей, протекания похода и места Ольвии в планах Македонии. Автор предпринял попытку исследовать распространенные версии их аргументацию на основе археологических и письменных источников, а также по результатам анализа фактов по-новому осветить события Ольвийско-Македонских отношений IV в. до н. э.

Ключевые слова: Александр Македонский, Зопирион, осада, Макробий, хора, Скифия, Каллиник, Левка, борисфениты, Каменское городище, социальные изменения.

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2015 р.